

SYMON NARIŽNYJ
MARSCHROUTEN DER RUSSISCHEN GESANDTEN
IN DIE UKRAINE
IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVII. JAHRHUNDERTS

СИМОН НАРІЖНИЙ
МАРШРУТИ МОСКОВСЬКИХ
ПОСЛАНЦІВ НА УКРАЇНУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII. ВІКУ

*Відбірка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

SYMON NARIŽNYJ
MARSCHROUTEN DER RUSSISCHEN GESANDTEN
IN DIE UKRAINE
IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVII. JAHRHUNDERTS

СИМОН НАРІЖНИЙ
МАРШРУТИ МОСКОВСЬКИХ
ПОСЛАНЦІВ НА УКРАЇНУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII. ВІКУ

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

Московські посланці, дістаючи собі якісь доручення — чи то бувало стале призначення, чи якийсь часове спеціальне післаництво закордон, — насамперед одержували від свого уряду спеціальні накази, що містили в собі докладні інструкції про їхню подорож, завдання, поступовання й виконання доручених їм справ. У цих інструкціях — і то звичайно на початку — зазначався час від'їзду посланців та маршрут, якого вони мали в своїй подорожі дотримуватися. Знаючи московські порядки тих часів, не доводиться дивуватися тому, що в цих наказах часто розписувалося все до дрібниць, рівно ж як і тому, що московські посланці виконували ці накази дуже ретельно. Це вповні стосується й їхніх маршрутів. Тільки в крайньому разі посланці відхилялися від приписаної їм у Москві лінії подорожі; при чому такі відхилення завжди мали свої поважні причини, що ними ті посланці й оправдувалися в своїх посольських справозданнях.¹⁾

Царські посольства в Україну в др. пол. XVII ст. з права висилалися з Москви й тільки деякі з них були вислані з інш. міст. Це останнє пояснюється обставинами війни або якимись надзвичайними причинами, що внаслідок їх москов-

¹⁾ Ці посольські справоздання (статейні списки, вістові листи, різні донесення й т. п.) та згадані вже накази посланцям і послужили джерельним матеріалом для цієї студії. Що ж торкається літератури цього питання, то, на жаль, не можемо вказати нічого — навіть коротшої замітки, — що була б присвячена спеціально цій справі. Справа московських посольств в Україну в др. пол. XVII ст., так само як і справа московсько-українських дипломатичних зносин взагалі, в історіографії досі майже що не розроблялася зовсім. Ця студія становить продовження вже опублікованих розвідок того ж автора: 1. Приняття московських посланців в Українській Державі XVII в. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі, т. II. Прага, 1934 і окремо. 2. Розвідування московських посланців на Україні в др. пол. XVII в. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, т. III. Прага, 1941 і окремо.

ський цар був поза своєю столичною резиденцією й відти мусів висилати своїх посланців на Україну. Тому й ми розглянемо спочатку справи тих посольств, що висилалися з Москви, а потім уже звернемося й до інших.

У наказах царським послам і різним »дипломатичним кур'єрам« особливо докладно визначався маршрут по московських землях, аж до українського кордону. Далі, за т. зв. »рубежом«, вже на самій Україні — »в государевих черкаських городах« — їм представлялося значно більше волі; тут вони могли вибирати собі дорогу, приміняючись кожного разу до місцевих обставин і умов, які — розуміється — в часах тодішніх безперестанних війн і заколотів не все були однаково сприятливі для їхнього подорожування. Про свою подорож по самій Московщині посланці в своїх відписах і справозданнях говорять, звичайно, значно коротше, ніж про свої митарства в Україні; зате про це є більше в наказах.

Царські посланці їхали з Москви в Україну найчастіше одною й тою самою дорогою, яка їм здебільшого приписувалася й у наказах і яку вони більш або менш докладно зазначають і в своїх справозданнях. Ця дорога вела до Путивля, де сидів царський воевода, що перепускав »за рубеж«, і проходила через Калугу, Лихвін, Белев, Болхов, Карачев і Сівськ.

Цією дорогою їхав у 1649 р. Григорій Неронов у супроводі піддячого Григорія Богданова з царською грамотою до Богдана Хмельницького. Сюди ж їхав стольник Родіон Стрешньов і дяк Мартемян Бредихін у 1653 р. Сюди ж переїздило того ж таки 1653 р. численне посольство ближнього боярина Бутурліна, відомого героя Переяславської ради 1654 р. Користувалися цим маршрутом московські посланці й пізніше — за Виговського, Сомка, Брюховецького й інш. гетьманів. Цим шляхом їхав в Україну дяк Томила Порфирієв 1654 р., стряпчий Дмитро Рагозин 1657 р., піддячий Фирс Байбаков до М. Пушкаря 1658 р., туди ж стольник Алфімов 1658 р., піддячий Яків Портомоїнов того ж року, майор Булгаков і піддячий Байбаков, стряпчий Василь Строев до наказного гетьмана Сомка в Переяслав 1661 р., дворянин Федір Протасієв до Сомка й полковника Золотаренка в 1661 р., стряпчий Свіязєв до Брюховецького в 1666 р. і баг. інш.

Цей московський тракт Москва-Путивль був остільки вже звичайним для московських посланців, що вони — при всій своїй докладності й пунктуальності — в своїх справозданнях навіть не зазначають усіх його пунктів, а лише дату виходу з Москви й приходу в Путивль.

Час, за який проїздили посланці цю дорогу, був не все однаковий. Це залежало й від екстренності справи, коли по-

сланцям спеціально наказувалося »не мѣшкай нигдѣ« поспішати, й від постачання по дорозі підвод, що з ними посланці все мали клопіт і задержку, й нарешті від умов самої по-дорожі — від погоди, безпечности й т. п. Переглядаючи окремі справоздання, бачимо, що дехто з посланців переїхав цю віддаль за тиждень. Такими були: стольник Полтев, що виїхав з Москви 9. лютого 1654 р. а 16-го того ж лютого був уже в Путивлі, піддячий Фірс Байбаков 1658 р. (Москва 7. березня — Путивль 13. березня); майор Булгаков, що його в 1658 р. разом з піддячим Байбаковим послали до Виговського (Москва 28. грудня 1658 р. — Путивль 4. січня 1659 р.); стряпчий Василь Строев 1661 р. (Москва 15. червня — Путивль 22. червня); того ж року через кілька днів дворянин Федір Протасієв (Москва 29. червня — Путивль 6. липня); стряпчий Свіязєв і жилець Болотніков 1666 р. (Москва 9. липня — Путивль 15. липня) і деякі інші. Все це здебільшого одинарні посланці в характері дипломатичних кур'єрів, що везли в Україну царські грамоти й мали наказ поспішати. Серед них маємо одного, а саме піддячого Григорія Старкова, що відбув цю подорож за неповних 4 дні. Старкова посилено в 1654 р. з Москви до Б. Хмельницького з грамотами про військові справи. 4. червня йому видано наказ у Москві про поїздку а 7-го того ж таки червня бачимо його вже в Путивлі (Акти Ю. и З. Р., т. X, ч. 14). Коли не припускати, що тут трапилася якась помилка в датах при переписуванні наказу, або при виданні актів, то матимемо єдиний — свого роду рекордний! — випадок, коли віддаль майже в півтисячі кілометрів була проїхана за такий короткий час.

Загалом же дорога Москва—Путивль потребувала значно більше часу. Стольник Алфімов, що їздив з царськими грамотами до полтавського полковника М. Пушкаря в 1658 р., проїхав цю дорогу за 10 днів; те ж саме й піддячий Яків Портомоїнов, що в тому ж році їздив »на спіх« до Виговського (28. липня — 5. серпня); дяк Томила Порфірієв, їдучи на Україну в 1654 р., потребував на цю дорогу аж 15 днів (13.—28. квітня); стряпчий Дмитро Рагозин у 1657 р. ще більше, бо аж 18 днів (22. жовтня — 9. листопаду); те ж саме Григорій Неронов та Гр. Богданов у 1649 р. (5.—23. жовтня); стольник Родіон Стрешньов та дяк Бредихін у 1653 р. їхали по цій дорозі аж 19 днів (13. вересня — 2. жовтня); і нарешті найдовше, бо аж 22 днів, їхало цією дорогою численне посольство ближнього боярина В. Бутурліна (9. жовтня 1653 р. виїхало воно з Москви а 1. листопаду прибуло до Путивля) — пояснювалося це тим, що в посольському обозі було багато людей (самих стрільців 200 чоловік!) і вони мали значні труднощі з підводами.

Труднощі з підводами для посланців у ті часи на Московщині були звичайним явищем, бо більш-менш регулярна поштова служба навіть і на цьому так оживленому тракті була організована щойно пізніше. Ось що в цій справі дізнаємося, нпр., із статейного списку того ж самого боярина В. Бутурліна. Посольство останнього виїхало з Москви 9 жовтня 1653 р. й на шостий день прибуло до Калуги «на прежнихъ московскихъ подводахъ; а московскія ямскія подводи многія худи». Коли приїхали до Калуги, то тут не могли так скоро знайти підвод, щоб продовжувати подорож, бо «калузькіе ямщики съ женами и дѣтьми всѣ розбѣжались и подводѣ взятъ негдѣ», т. щ. посланці мусіли в Калюзі «виѣхавъ изъ посаду» за річкую стояти цілий день, і всеж калужьких візників «сыскали» тільки десять підвод, які й реквізували («велѣли дати подѣ твою государеву казну...» АЮ и ЗР, т. X, ч. 4, ст. 146).

Згадки про подібного роду труднощі зустрічаються й у відписах інших посольств. Про великі труднощі підводні при повороті з Путивля до Москви згадує, нпр., царський посланець до Мартина Пушкаря в 1658 р., Фірс Байбаков (АЮ и ЗР, т. XV, ч. 2). Тільки в 1672 р., 7. червня в зв'язку з козацькою радою для вибору нового гетьмана (це після усунення Д. Многогрішного) було видане в Ямський приказ спеціальне царське розпорядження про те, щоб на час ради для скорішої їзди була зорганізована по калужькій дорозі пошта. В указі розписано де й на якій віддалі мають стояти «ямскія и сошныя подводи»: 1. від Москви в селі Воронові 45 та на р. Нарі 45 верст, в Недільному 35 верст; 2. в Калюзі; 3. в Ліхвіні, від Калуги 40 верст; 4. в Белеві, від Ліхвіна 30 верст; 5. в Болхові, від Белева 40 верст; 6. Карачев, від Болхова 70 верст; 7. від Карачева 45 верст, в с. Чаянках; 8. від с. Чаянки до Сівська 75 верст; 9. в Сівську; 10. в Глухові, 60 верст; 11. в Путивлі (від Глухова до Путивля 30 верст); 12. від Путивля до Конотопа 30 верст (АЮ и ЗР, т. IX, ч. 169, ст. 891). Отже з цього розпису виходить, що віддаль Москва—Путивль становила біля 500 кілометрів.

В цьому розпису після Сівська стоїть Глухів. У раніших справозданнях про Глухів не згадується, зате в пізніших не згадується про Путивль. Чи то в зв'язку з перенесенням гетьманської столиці, чи в зв'язку з переміщенням московських порубежних воевод, — тільки царські посланці в Україну, доїхавши до Сівська, звертали до Глухова й дехто з них їхав на Батурин. Так, нпр., Йона Леонтів, посланий 1666 р. до Брюховецького, виїхав з Москви 19. серпня, 25-го того ж місяця прибув до Сівська а з Сівська поїхав у Глухів. Так само численне посольство, вислане в 1669 р. на Глухівську

раду (Матвеев, Богданов і Ромодановський), їхало з Москви (10 днів) звичайною дорогою до Сівська, а з Сівська повернуло на Глухів, до місця свого призначення. Завертає з Сівська на Глухів і думний боярин Шакловитий, що їздив 1688 р. з Москви до Мазепи. А стольник Алмазов і Карандеев, що їздили з дорученнями до Самойловича в 1677 р., у своїх відписах зазначають, як кінцевий пункт подорожі, Батурин — стольник Алмазов, що їздив зимою, витратив на цю подорож 7 днів (23. лютого — 2. березня), а Карандеев серед літа 15 днів (21. червня — 5. липня).

З тих царських посланців, що їх посилали з Москви, як бачимо, майже всі користувалися цим головним калузьким трактом: спочатку Москва—Путивль, пізніше Москва—Сівськ (а звідти — Глухів і Батурин). Серед опублікованого актового матеріялу зустрічається дуже мало вказівок на те, що посланці з Москви в Україну їздили ще й іншими дорогами, хоч усе ж таки попадаються. Особливо докладно розписана така подорож стольника Федора Лодиженського, що його в 1662 р. посилали на Україну до Брюховецького, Сомка й козацьких полковників. Він їхав тижнів зо три, доки дістався до «першого черкаського города» Груня. З Москви Лодиженський виїхав 23. грудня 1662 р. на Тулу (26. XII.), Мченськ (28. XII.), Орел (31. XII.), Курськ (2. I. 1663), Білгород (5. I.), Болховой (9. I.), Хатмиш (9. I.), Волной, Ахтирской (11. I.) і з Ахтирки «у первой Черкаской городъ Грунь». Через рубез цього посланця перепускав правдоподібно білгородський воевода. Чим була викликана така зміна маршруту Лодиженського на Московщині в цей час, коли всі ще їздили калузьким трактом, не знати. Єдине, здається, що можна було б припускати, це те, що він, їдучи до Гадяча, хотів виграти на віддалі, — але в дійсності його дорога через Тулу й Ахтирку не була коротшою від звичайного калузького маршруту.

Дуже нечисленними були також і ті посольства, що їх висилав цар не з Москви а з інш. міст. З таких знаємо всього три:²⁾ в 1654 р. цар двічі посилав до Б. Хмельницького з-під Смоленська й у 1656 р. одно посольство з Вязьми. Перше посольство з-під Смоленська в складі дворянина Ржевського й піддячого Гр. Богданова виїхало з царської ставки 9. серпня 1654 р.; їхали вони на Рославль, далі на Почеп і на 10 день були вже в Києві. Друге посольство від царя до Б. Хмельницького з-під того ж Смоленська було вислане 7. жовтня 1654 р. в складі дворянина Дениса Турґенева та піддячого Якова Портомоїнова. Ці вже докладніше зазначили свій маршрут —

²⁾ Сюди не зараховано тих, що їх висилали різні московські високі достойники — воеводи, «большіе послы», тощо: таких було більше!

їхали вони на досугов, Мигновичі, Радомль; до Могилева прибули 12. жовтня, далі Старий Бихів (15. жовтня), Новий Бихів, Зимниця, Чечерськ, Томль, Чернігів, Козелеск і Київ (27. жовтня). І нарешті в 1656 р. цар посилав до Богдана Хмельницького полковника і голову стрілецького Аврама Лопухина з запевненням, що переговори з поляками не повернуться на шкоду для України. Лопухин їхав із Вязьми на Болхов, Сівськ, Путивль, а звідти на «государеві Черкаські города» до обозу Б. Хмельницького.

Оце більш-менш і все, що можна довідатися з різних посольських актів про маршрути царських посланців на самій Московщині. Як бачимо, там головний маршрут Москва — Путивль (Сівськ) був досить устійнений — ним користувались протягом усієї другої половини XVII в., хоч були випадки; що царські посланці їздили й не цим головним трактом а іншими дорогами. Значно складніше представляється справа посольських подорожей у самій Україні — в цих «Литовських», як їх спочатку в своїх відписах називають царські посланці, а пізніше в «государевих Черкаських городах». Та перед тим, як перейти до знайомства з цими багатими на різні пригоди подорожами царських посланців по Україні, буде тут на місці зупинитися трохи на моменті самої переправи їх «за рубезь».³⁾

Перед тим як переїхати з Московщини на Україну, царські посланці звичайно мали являтися до порубежного воеводи (найчастіше це було в Путивлі), предявити там свої повноваження й прохати про пропуск за рубезь. Свої грамоти посланці мали предявляти воеводі й дяку (АЮ и ЗР, т. XV, ч. 2). Часто бувало, що до порубежних воевод писали в справі пропуску спеціальні грамоти з Москви. Про це маємо свідоцтво, напр., в наказі Свіязеву, якого посилали в 1666 р. до Брюховецького; цю спеціальну грамоту в даному разі віз сам Свіязев (АЮ и ЗР, т. VI, ч. 45). Про таку ж грамоту до путивельського воеводи в справі перепустки й провожатих маємо згадку й у наказі Василеві Унковському, посиланому 1650 р. до Б. Хмельницького (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33). Також у наказі стрілецькому голові Лопухинові говориться, що до Путивля послана з Москви грамота до воеводи Зюзина і до дяка про відпуск Лопухина за рубезь (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 46). Порубежні воеводи своїм пропуском мали не тільки контролювати посольства, а також і допомогати їм на місці, особливо при переході на чужу територію.

Щодо обсягу компетенції і обов'язків цих порубежних воевод певний інтерес представляють деякі уступи із статей-

³⁾ Про український кордон з Московщиною в XVII ст. докладні відомості подає, акад. Н. П. Василєнко в статті «Територія України XVII в.». Юб. зб. на пошану акад. Д. Багалія, Київ, 1927, ст. 112—132.

ного списку посольства Неронова-Богданова 1649 р. Цьому посольству було наказано їхати з царськими грамотами до Б. Хмельницького «на спѣхъ» на Калугу, Сівськ і Путивль, а з Путивля за рубезь «на которыя мѣста отпустить ихъ бояринъ и воевода князь Семень Васильевичъ Прозоровской съ товарищи» (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 303). Посланці згідно з цим наказом, діставшись до Путивля, подали воеводі Прозоровському грамоту й прохали, щоб він відпустив їх «не задержавъ, куди лутче и податнѣе, на которые бы мѣста отъ Полскихъ и отъ Литовскихъ людей пройти безстрашно».

Крім того, вони прохали Прозоровського, щоб у той порубежний город (український!), куди їх направлять, написали до державця, щоб там московських посланців прийняли, дали їм «жормъ и подводи и провожатыхъ и отпустили ихъ къ гетьману вскорѣ» (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 304). Прозоровський усе це й виконав. 24. жовтня 1649 р. він написав у порубежний город Ромен з «нарочним гонцем» до державця, а роменський сотник 27. жовтня відписав Прозоровському позитивно — що він московських посланців прийме й без затримки відпустить далі. Того ж дня (27. жовтня) Прозоровський вирядив посланців з Путивля на Ромен, виславши з ними своїх провожатих.

Дати подорожування деяких посольств з Москви на Україну виявляють, як і в даному разі, що інколи посли, прибувши до порубежного города, засиджувалися там на якихось два-три дні. Ця затримка пояснювалася найчастіше організацією самої переправи (підводи, провожаті, зносини з українською стороною й т. п.), хоч бували й інші причини (як напр., очікування якихось звісток для посла з Москви, тощо). Але частіше — власне зправила — було так, що посланці затримувалися в порубежних містах лише для виконання перепускних формальностей і їхали далі.

Бувало, що порубежні воеводи відпускали з посланцями своїх людей не для звичайного супроводу й охорони, а для виконання певних доручень в Україні. Так напр., із статейного списку стряпчого Дм. Рагозина, що їздив 1657 р. до Виговського, дізнаємося, що путивельський воевода Зюзин послав з Рагозином в Україну двох своїх людей («Путивельца сына боярского Дениса Семенова, сына Мужецкова да Петра Рыжку»). Ці люди допомагали Рагозинові в Україні розвідувати про всякі справи. Вони, як свідчить в своєму статейному спискові сам Дм. Рагозин, «в Черкаських городах і містечках на торгах і рандах бували і про всякі вісті провідували, і козаки і міщани з ними розмовляли скрізь в містах і містечках і в Чигирині».

Провожатих для посланців не завжди брали в порубежних містах а коли й брали там, то не завжди одинакову кількість. З Нероновим та Богдановим Прозоровський вислав в 1649 р. 30 чоловік; стільки ж послав провожатих з Путивля »въ Литовскую сторону« (т. є. до Ромна) з Унковським у 1650 р. (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 340). Піддячому Портомоїнову, що їхав 1658 р. до Виговського, путивельський воевода Долгорукий дав провожатих тільки 2 чоловіки (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 95, ст. 189). Цих путивельських людей царські посланці використовували в міру потреби для різного роду доручень, найчастіше для зв'язку з царськими воеводами а через них і з московським урядом. Інколи посланці брали у порубежних воевод і більш кваліфіковані сили, якими ніби поповнювали склад свого посольства. Напр., дворянин Федір Протасієв, що в 1661 р. їздив до наказного гетьмана Сомка, записав у своєму статейному спискові, що він, прибувши до Путивля, взяв там із собою піддячого Василя Горбовцова й 4 пушкарів для розсилки (АЮ и ЗР, т. V, ч. 40). Стольникові Іванові Алфімову, якого посилали в 1658 р. з Москви до полтавського полковника М. Пушкаря, дали в Путивлі 5 чоловік провожатих («Путивельців і Чернігівців, дітей боярських і козаків») та ще »для письма съѣзжіе избы подьячого Логина Кузьмина« (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 78, ст. 221).

В одному документі з 1654 р., а саме в наказі князем Куракинові та Волконському, які мали стати першими послами, акредитованими в Козацькій Державі Б. Хмельницького, читаємо й про надзвичайне поповнення московського посольства в Путивлі. З Путивля наказувалося бути в Києві з послами: »Черниговцомъ, дѣтемъ боярским, сту человекомъ«, стрільців 500 чоловік, салдат 2000 і пушкарів 5 чоловік (АЮ и ЗР, т. X, ч. 7).

Головним перепускним пунктом на українсько-московському »рубежі« в 50-х і 60-х р. р. XVII ст. був Путивль, де в цей час сиділи, як видно з актів, царськими воеводами Прозоровський (1651 р.), Пушкін (1653 р.), Зюзин (1657 р.), Долгорукий (1658 р.) і інш. Посланці мали вже з Москви наказ їхати до Путивля — »И Василью ѣхати съ Москви въ Путивль, не мѣшкайа нигдѣ« як читаємо в наказі 1650 р. Василю Унковському (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 38).

Через путивельського воеводу посланці звичайно діставали додаткові інструкції й накази від уряду, через нього ж вони зносилися з Москвою — посилали туди свої відписки й повідомлення та запити. З статейного списка Гр. Неронова та Гр. Богданова (1649 р.) довідуємося, що під час перебування цих послів у Чигирині, до них від Прозоровського з Путивля прибули гонці й подали їм відписку, щоб послі

негайно їхали в Путивль (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32). Посольство Стрешньова-Бредихіна 1653 р. запишує у своєму справозданні, що про добуті на Україні (в с. Карабутові й м. Красному) відомості вони писали до Москви й цю відписку послали в Путивль до воеводи, щоб він переслав її негайно до Москви »не задержавъ часа того« (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 98).

Згодом, вже в 60-х р. р., Путивль затрачує характер головного перепускного пункту — московські посланці переходять »рубеж« в інших місцях. Згадуваний уже Йона Леонтьєв 1666 р. не їхав до Путивля, а з Сівська повернув на Глухів (АЮ и ЗР, т. VI, ч. 50). Тут уже сівський воевода грав кол. ролю путивельського.

Часом траплялося — це було пізніше — що перепустка на Україну відбувалася не в порубежному пункті тамошнім воеводою, а якимось московським полководцем десь в його обозі. Так було напр., з перепусткою В. Тяпкина до гетьмана в Батурин. Його відпускав Гр. Ромодановський з Суджі, куди Тяпкин заїздив до нього, щоб розмовитися в різних справах (АЮ и ЗР, т. XIII, ч. 38).

Бували й такі випадки, що московські посланці діставалися на Україну й без жадної перепустки у порубежних воевод. Спочатку це було явище рідке й незвичайне, пізніше ж стало практикуватися все частіше. Без перепустки, напр., їхали до Б. Хмельницького в 1654 р. царські посланці Ржевський та Богданов. Пояснювалося це тим, що їхали вони не з Москви, а з царського постою під Смоленськом, отже мали цілком інший маршрут, на якому московських порубежних воевод не було зовсім. Зате, коли прибули вони до Києва, то там явилися до московського воеводи, подали йому грамоти й той подбав про підводи для них та проважатих, виконуючи таким чином зчасті функції порубежних воевод (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1).

Загалом же, спосіб і місце перепустки московських посланців на Україну згодом міняється. Зміна ця в значній мірі залежала від загальної зміни відносин між Московським царством і Козацькою державою, а також сталася внаслідок того, що козацька столиця з далекого Чигирини була перенесена до московського кордону (Глухів, Батурин), що з розташуванням на самій Україні московських воевод із військом, затратилося значення московсько-українського рубежа й порубежних воеводських пунктів. Царські посланці вже прямо з Москви їдуть на Україну до місця свого призначення (чи то до гетьмана в столицю, чи до когось з полковників, чи нарешті до одного з московських воевод в Україні), нічого вже не згадуючи в своїх посольських звітах про перепустку за рубеж, яка була раніше звичайним моментом їх подорожі. Зі зміною

умов відпадають і деякі інші функції цих порубежних воевод: іншим способом відбувається вже кур'єрська служба — передача царських розпоряджень посланцям і пересилка останніми їхніх донесень і відписок до Москви.

Значно складніше, ніж на Московщині, виглядає справа посольських маршрутів на Україні. Коли б зазначити на мапі всі ті дороги, що ними їздили тут московські посланці протягом другої половини XVII ст., то вийшла б ціла мережа — треба було б закреслити ламаними лініями ціле Лівобережжя й сягнути б трохи й на правий бік Дніпра. Та при всій цій різнонапрямності все ж можемо зазначити деякі головніші тракти, що ними користувалося більше посольств і які різняться від випадкових маршрутів.

Перше хронологічно московське посольство до Б. Хмельницького, що про його маршрут збереглися відомості в актах, було посольство Неронова-Богданова при кінці 1649 р. Це посольство виїхало в Україну з Путивля 27. жовтня. Путивельський воевода Прозоровський відпустив його з провожатими «въ порубежный городъ Ромень», куди воно й дісталося на другий день, 28. жовтня. З Ромна посланці направилися на Лохвицю, далі — Чернухи, Пирятин, Білошапки, Яготин, Переяслав; з Переяслава в Песочному й Домонтів; через Дніпро перевезлися вони під Сікернами, відти поїхали в Черкаси, Худяково, Боровицю й 19-го листопаду були в Чигирині.

Крюк на Переяслав це посольство накинуло через те, що мало воно порозумітися з гетьманом, який в той час перебував у Києві, й дізнатися, де саме йому буде призначене прийняття. З цією метою вони послали з Переяслава до Києва спеціального кур'єра «о двуконь наскоро» (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 305). Богдан Хмельницький призначив цим посланцям прийняття в Чигирині, куди вони з Переяслава й повернули.

Назад з Чигирина вони їхали прямишою дорогою, а саме — через Воронково до Бужина, де переправилися через Дніпро, далі через Єремівку, Буромлю, Оржицю, Лукомль, Лубні, Лохвицю, Ромен, Хмилово до Путивля. В дорозі з Чигирина до Путивля вони були 22 дні (27. XI.—18. XII.), але з того десять день простояли над Дніпром, — отже їхали всього 12 днів.

Ця дорога: Путивль—Ромен—Лохвиця—Лубні—Жовнин—Бужино—Чигирин і була властиво головним трактом для московських посланців в Україні в 50-х р. р. XVII ст., коли гетьманська столиця була в Чигирині. Правда, часом вони допускалися певних відхилів, іноді навіть досить значних (аж до Переяслава), але головний тракт для них всеж лежав по лінії цих міст: Ромен—Лохвиця—Лубні . . . Сюди їхало посоль-

ство Василя Унковського в 1650 р., піддячий Іван Фомин 1653 р., дяк Порфірієв 1654 р. і т. д.; цією ж дорогою поверталася з Чигирина й посольство Тургенева-Портомоїнова, що його посилав 1654 р. цар з під Смоленська до Б. Хмельницького. Сюди ж їхав 1656 р. стрілецький голова Лопухин, також посольство Матвеева-Оловяникова до Виговського 1657 р., того ж року стряпчий Рагозин, потім у 1658 р. Портомоїнов і ще дехто з посланців.

В цьому ж десятилітті маємо кілька випадків, коли московські посланці йшли з Путивля не на Ромен а на Прилуки й Пирятин. Посольство Стрешньова-Бредихіна 1653 р., як довідуємося з його статейного списку, мало в Україні такий маршрут: Карабутово, Красне, Кропивна, Прилуки, Пирятин, Прохорівка, Боромль, Жовнино, через Дніпро до Бужина й Чигирин. Але назад із Чигирина це посольство їхало вже на Лубні, Лохвицю, Ромен. Стольник Полтев у 1654 р. їхав з Путивля на Карабутово, Красне, Іванець, Прилуку, Пирятин, Кропивну, Іркліїв і Чигирин.

Часом траплялося так, що гетьман в час приїзду московських посланців був десь поза своєю столицею — тоді й посли, або їхали до нього туди, або чекали, або мали зустріч десь в іншому місці. Напр., стрілецький голова Стрюков, що його в 1650 р. посилав до Б. Хмельницького білгородський воевода Репнін, не застав гетьмана в Чигирині й бачився з ним за Дніпром у «Руکلїи». Значно далі довелося подорожувати посольству Протасієва-Богданова, посланому того ж 1650 р. до Чигирина. Не заставши там гетьмана, посли їздили до нього на побачення аж до Ямполья (АЮ и ЗР, т. III, ч. 311). А ще більше — можна сказати безпримірно багато — довелося поподорожувати на Правобережжя, шукаючи гетьмана, посольству Стрешньова-Бредихіна в 1653 р. Прибувши до Чигирина і не заставши там Б. Хмельницького, який саме тоді був серед свого війська, царські посланці продовжили з Чигирина свою подорож на с. Білозерово, Мглієво, Корсунь, Стеблево, Лисенці, Буки, Маньківку, Германівку, Умань і т. д., від міста до міста серед дуже небезпечних обставин (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3). З Б. Хмельницьким їм всеж зійтися так і не пощастило. Але вони мали від царя наказ бачитися з Б. Хмельницьким (а без того не повертатися до Москви! — а то був московський наказ! . . .) і тому повернулися до Чигирина й там зачекали аж до приїзду гетьмана.

З цього ж десятиліття маємо посольства, що їхали до гетьмана в Чигирин через Київ. Таким було посольство Протасієва 1650 р., яке вже 15. серпня прибуло до Києва, але Б. Хмельницького там не застало. З Путивля на Київ (через Ко-

нотоп, Борзну, Ніжин, Гоголево) до Чигирина їхав 1657 р. і окольничий Бутурлін з Кикіним.

Деякі посольства, прибувши до Чигирина прямим шляхом, чомусь поверталися до Путивля через Київ. Для прикладу можна згадати стольника Полтева, який в 1654 р. з Чигирина поїхав на Київ, а звідти на Бровари, Гоголів, Світильну, Дівицю, Ніжин, Оленківку, Борзну, Конотоп, Путивль.

Ще з часів Б. Хмельницького маємо й посольства, що їхали не до Чигирина, а до Переяслава. Пізніше, в 60-х р. р. таких посольств було більше. Здається, що першим таким посольством було відоме з Переяславської ради посольство Бутурліна 1653—54 р. р. Це посольство з Путивля йшло на Карабутово, Красне, Кропивну, Іваницю, Городню, Прилуку, Дівицю, Биків, Баришівку, Войтовці до Переяслава. З Переяслава після ради воно поверталось до Путивля через Київ — на Бровари, Гоголево, Ст. Басань, Бобровицю, Кабиджу, Дівицю, Ніжин, Чернігів, Борзну, Городище і Конотоп. Така ламана дорога цього посольства пояснювалася його завданням після Переяславської ради, а саме — бажанням привести як найбільше людей до присяги. В Переяславі ж відбулося 1659 р. й прийняття Виговським посольства Булгакова-Байбакова, яке прибуло сюди через Конотоп, Ніжин і Баришівку.

Але загалом Виговський приймав посольства не в Переяславі а здебільшого в Чигирині (на початку), а потім в своїх військових таборах, де він перебував під час війни. У військовий табір біля Голтви прибув до нього в середині 1658 р. стольник Петро Скуратов, що їхав сюди на Омельник. У військовому ж таборі приймав — і потім тримав! — Виговський трохи пізніше (того ж таки 1658 р.) і дяка Кикіна, що його потім відправили під охороною на Миргород (через Гадяч і Рашівку), далі на Миргородок, Лохвицю, Ромен і Сівськ.

В часи Виговського Москва розпочала й безпосередні зносини з козацькими полковниками. В 1658 р. вона висилає спеціальних посланців до М. Пушкаря в Полтаву. Спочатку туди їздив піддячий Фірс Байбаков (з Путивля через Гадяч, а назад через Будища, Зіньків, Веприк, Гадяч, с. Подолке, Ольшанське, Шулешки до Путивля), а через пару місяців стольник Алфімов уже до обозу Пушкаря, бо це було в час війни Пушкаря з Виговським (через Костянтинів, Комишну й Миргород).

Переглядаючи маршрути московських посланців на Україні в 50-х р. р. XVII ст., бачимо, що — 1. кінцевим пунктом їх є найчастіше гетьманська столиця (Чигирин); 2. сюди вони їздять здебільшого головним трактом — з Путивля на Ромен, Лохвицю, Лубні й переїздять Дніпро звичайно під Бужином; 3. значно рідше їх посольства їдуть до Чигирина іншим шля-

хом (на Прилуку-Пирятин, або Переяслав чи Київ); 4. в цьому десятилітті не було багато таких посольств, що посилалися б до Переяслава, або до якогось іншого пункту Козацької держави.

В дальнішому, вже в 60-х р. р., ця картина цілком міняється. Московські посольства найчастіше приїзять до Переяслава, потім до Гадяча. При чому ці посланці мають часто доручення не тільки до гетьмана а також і до тих московських воевод, що поставлені на Україні. Тому, напр., і бачимо, як такі посланці часом їдуть з Гадяча до Києва й звідти на Москву.

Окремо треба згадати про маршрути тих московських посланців, що їх посилали на Запоріжжя. Таких посольств в другій половині XVII ст. було кілька. На жаль, з них тільки деякі зазначили в своїх справозданнях маршрути та й то не дуже докладно. Для прикладу можна назвати царських посланців Чудуєва та Щоголева, що 1674 р. їздили на Запоріжжя. З Батурина, де вони були у гетьмана Самойловича, вони разом з гетьманом поїхали до Гадяча й до Омельника, звідки Самойлович відпустив їх на Келеберду й Кишіньку, а з Кишіньки вони направилися вже на Січ. Дорога з Кишіньки до Січі тривала 9 днів. Повертаючись із Січі, ці посланці їхали через Кобиляк до Переяслава.

Значного клопоту московським посланцям в їхній подорожі в Україні завдавала переправа через Дніпро. Особливо це стосується часів Б. Хмельницького й Виговського, коли московсько-українські дипломатичні зносини були досить інтенсивними, а гетьманська столиця була для Московщини за Дніпром, у Чигирині. При цих не завжди однаково-безпечних переправах, посланці мусіли часом зупинятися біля Дніпра й вичікувати аж по кілька днів, найчастіше з-за несприятливої погоди.

Через Дніпро посланці переправлялися звичайно під Бужиним, хоч були й інші пункти як місця переправи, нпр. під Сікернами, або в самому Києві. Стряпчий Дм. Рагозин, що їздив до Виговського в 1657 р., в своєму статейному спискові пише, що він 14. листопаду прибув з містечка Жовнина до Дніпра «и стояль у Нѣпра погодою день да ночь» і тільки 16. листопаду переїхав через Дніпро й прибув до містечка Бужина на другому боці (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 44). Теж саме було Рагозинові й на зворотній дорозі — з Чигирина до Москви: 22. листопаду він прибув з Чигирина до Бужина й мусів там ночувати, бо «за погодою» не можна було в той день дістатися на другий берег. Дворянину Ржевському та піддячому Богданову, що їздили в 1654 р. до Б. Хмельницького з під Смоленська, аж два дні довелося просидіти в Києві, бо

не могли переправитися через Дніпро (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1). Ще гірше було з переправою посольства Неронова-Богданова, коли воно в листопаді—грудні 1649 р. поверталось з Чигиринна. Це посольство аж цілих 10 днів мусіло простояти над Дніпром (в с. Воронковім від 27. XI. до 8. XII.), доки переправилося на другий бік.

В справозданнях московських посланців згадуються деякі незручності їхнього подорожування на Україні також і через несприятливу погоду. Напр., Лодиженський 1663 р., повертаючись від Брюховецького з Гадяча, мусів 15. січня заночувати десь у глухому селі в 15 верстах від Гадяча, бо »въ степи замела метелица великая« (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 121, ст. 353).

Труднощі й задержки з підводами царські посланці мали не тільки на Московщині — про що вже була мова — а також і на Україні. В своїх статейних списках вони записують про це досить часто.

Згадувані вже не раз дворянин Ржевський та піддячий Богданов, що їздили до Б. Хмельницького з царського »стану« під Смоленськом, добившись до Києва, звернулися там до московського воеводи. Той мав подбати для них і про підводи та проважатих. Воевода звернувся за підводами до київського полковника, але без успіху: козацький полковник заявив, що підвод у Києві він зібрати не може, хоч в той же час не відмовляв послам у допомозі, — з його слів виходило, що коли посланці зачекають у Києві днів зо два — зо три, то для них можна буде за той час роздобути підводи в повіті. Посланці, з огляду на екстреність своєї місії, чекати не могли, тоді воевода звернувся в цій справі до міських чинників — до війта й бурмистрів, але ті — хоч, певно, й мали можливість поставити потрібні підводи — відмовились так зробити, посилаючись на царську жалувану грамоту, яка забезпечувала їм звільнення від підводної повинности. Після всіх цих безрезультатних заходів посланці мусіли продовжувати далі подорож на своїх конях. (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1.)

Більш-менш таку саму пригоду мало й посольство дворянина Дениса Тургенева та піддячого Як. Портомоїнова, які так само їхали з-під Смоленська до Б. Хмельницького через Київ, були там у воеводи, так само не могли там дістати підвод і поїхали далі на своїх (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 4).

Труднощі з підводами для московських посланців виникали не тільки в Києві, а й в інших місцях. Стольник Федір Лодиженський, що їздив у 1662—63 р. на Україну з дорученням і грамотами до Брюховецького, Сомка й козацьких полковників, записує, що на зворотній подорожі він, їдучи з Ніжина до Чернігова, мав задержку з підводами: »А подвoдъ въ Дѣвицѣ не собрали до обѣда и за подводами про-

мѣшкали до 6 часу» (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 121, ст. 371). Один із перших посланців царських до Б. Хмельницького, Гр. Неронов, з приводу своєї подорожі по Україні в 1649 р. зауважує, що його посольству доводилося їхати на своїх конях. Тамошні люди оправдувалися перед посланцями тим, що після війни, яка тяглася все літо, козацькі коні були на пасовиськах по селах, далеко від міст (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 306). Трохи пізніше, в 1650 р., царський посланець до Б. Хмельницького Василь Унковський в справі поставки для посольства підвод в Україні подає в свому справозданні такі відомості: »А подводы даваны инде передъ государевыми подорожными, что по государеву указу даны, въ треть и въ полы, а инды и всѣ ѣхали на своихъ лошадахъ» (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 356). Але поруч із такими невтішними в цьому відношенні голосами в статейних списках московських посланців можна вчитати також і свідoctва вдоволення. Так нпр., посольство Стрешньова-Бредихіна (1653 р.), відписуючи путивельському воеводі з Красного про прийом посланців на Україні, повідомляло, що їх там прийняли чесно »и кормъ и подводы дали« (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 97).

Московські посланці, що приїздили в Україну пізніше (від 60-х р. р.) в своїх справозданнях про такі справи, як поставка підвод мало що говорять. Це треба пояснювати тим, що з часу розташування на Україні воевод із військовими залогами, московські посланці мали менше труднощів з підводами — що тоді поставка останніх була вже не так ділом доброї волі як примусу. З другого ж боку треба мати на увазі й те, що з перенесенням козацької столиці ближче до московського кордону підводна проблема на Україні для московських посланців в значній мірі просто зникла, бо для того, щоб дістатися з Московщини до Глухова або Батурина, можна було обійтися сівськими або путивельськими підводами.

Що торкається безпеки для московських посланців в Україні, то в цьому відношенні справа стояла не завжди однаково. Пізніше, коли московський уряд міцніше закріпився в Україні, розташував тут навіть своє військо, його посланці могли почувати себе тут досить безпечно. Не те було на початку. Тоді царські послани діставали в своїх наказах спеціальні інструкції остерегатися й тримати себе як найобережніше. Були для того й поважні причини.

Висилаючи в 1658 р. в Україну Портомоїнова, йому в наказ написали м. іц. таке: »ему (с. т. Портомоїнову) потому жъ ѣхати бережно и осторожно и остерегатца, чтобъ на него гдѣ не напали Поляки или Татаровья» (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 73). Далі йому дали й інструкцію на той випадок, коли б таке не-

щастя трапилося: »А будетъ какими мѣрами, ѣдучи къ гетману или отъ гетмана, наѣдутъ на него Поляки и Литва и учнутъ его спрашивать, для чего онъ къ гетману посланъ? И Якову (Портомоінову) говорити: что посланъ онъ отъ царского величества къ гетману о обидныхъ дѣлахъ. А сю наказную памятку начесться ему дорогою и вытвердить до Путивля наизусть, чтобъ было внятно и записать себѣ для памяти своею рукою короткими словами. А изъ Путивля сей памяти за рубежъ съ собой не имать, а оставить ее въ Путивлѣ у стольника и воеводы« (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 73).

Про можливість нападу в дорозі на московських посланців з боку польських людей досить часто говориться в наказах послам в 50-х р. р. особливо до 1654 р., коли ще справа московсько-української унії не була довершена. Про це читаємо, нпр., в наказі Василеві Унковському, що їхав 1650 р. до Б. Хмельницького. Унковському наказувалося берегтися »накрѣпко, чтобъ его въ дорогѣ Полскіе и Литовскіе люди не переняли и задержанія не учинили« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 319). А наколи б трапилося таке, що Унковського десь »въ Литовской сторонѣ« таки »учнутъ задерживать или будетъ похотять государеву грамоту, взявъ у него, отослати къ Адаму Киселю, воеводѣ кievскому, и къ гетману Богдану Хмельницкому, а ему велеть побыть въ которыхъ литовскихъ городѣхъ, и Василью государевы грамоты никому не давати . . .« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 319). А в іншому місці цього ж наказу, де говориться про зворотну подорож Унковського від Б. Хмельницького, знову повторено — »а ѣхати съ большимъ остереганіемъ, чтобъ на него не напали гдѣ Поляки и Литва«. Маємо про це аналогічні інструкції також і в наказах посольству Стрешньова-Бредихіна 1653 р. (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 31) і стольнику Полтеву 1654 р. (АЮ и ЗР, т. X, ст. 309), тільки що тут поруч з можливою небезпекою від польських і литовських людей згадано ще й про людей кримських.

